

МАТИЦА СРПСКА
Одељење за књижевност и језик

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК — БЕОГРАД

ЛЕКСИКОГРАФИЈА И ЛЕКСИКОЛОГИЈА

ЗБОРНИК РАДОВА

НОВИ САД—БЕОГРАД
1984

Милица Радовић-Тешић
(Београд)

ПРОБЛЕМ ОБРАДЕ ФИГУРАТИВНИХ ЗНАЧЕЊА У ОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА

Од свих проучавалаца језика једино је лексикограф свакодневно у прилици да решава и питања стилистичке употребе речи, равноправно као и свака друга. Дужан је да у лексикографском тексту пружи све могуће значењске (а често и многе граматичке) податке о речи. Описни речници, који у лексикографији једног језика заузимају најважније место, по својој природи дају опис најбитније стране речи — значења, компоненте тих значења и њихов хијерархијски положај у реконструисаној семантичкој структури речи.

Разноврсност значења код вишезначних, многозначних речи (полисемија) одређује се у ситуацији и контексту где се реч јавља, при чему је зависност од ситуације и контекста, разуме се, за поједина значења различита.¹ Обично је најлакше утврдити (ако је у питању синхрони пресек) оно основно (прво) значење које се посебно код конкретних речи, по мишљењу једног броја лингвиста, најчешће може знати без контекста.²

Ми ћемо у овом прилогу говорити о једном типу ових других, умерених значења.

Употреба речи у различитим синтагматским (лексичким и семантичким) везама где се остварује замењивање једне семантичке јединице другом, доводи, услед различитих асоцијација, до стварања нових значења која се могу одредити само у контексту. Помереност значења, дакле, резултат је могућности једне речи да уђе у различите синтагматске комбинације. Почетни услови који то изазивају засновани су на принципу неке од стилских фигура. У даљем

¹ А. Белић дели речи на самосталне и несамосталне. Самосталне речи се могу употребљавати у реченици и изван реченице а несамосталне се морају употребљавати уз друге речи (у синтагми или реченици) да их ближе одреде. В. *О језичкој природи и језичком развоју*, I књ. Београд 1958, стр. 11—20.

² Има научника (Ј. Курилович, *Очерки по лингвистике*, Москва 1962, стр. 246) који сматрају да је главно значење оно које се не одређује контекстом а посебна, специјална значења су она која се утврђују у односу на семантичке елементе главног значења и уз контекст. Д. Н. Шмелов у књизи *Современный русский язык. Лексика*, Москва 1977, сматра да у главном значењу треба видети не неко опште значење, него такво значење које је највише условљено парадигматски а најмање синтагматски (стр. 113). О овоме види и у књизи И. П. Слесереве *Проблем описания и преподавания русской лексики*, Москва 1980, у одељку *Семантическая структура слова* где говори о експлицитном и имплицитном карактеру структуре речи (стр. 21).

1,10).⁵ Он је преузео у руке *комџас* и кормило књижевности (Реп. 1946, 637). Други пример, код речи *кључ* под основним значењем „метално оруђе за отварање и затварање браве“ дата су чак четири фигуративна примера (што значи да у грађи није постојало довољно примера за конкретно значење). Цитирамо два: Ми ћемо се најрадије задовољити да *кључеви* Дарданела буду у руским рукама (Пијем. 1911, 103/1). Нашао је *кључ* за врата индијске културе (Уј. Т. 6, 151). У првом примеру реч *комџас* се нашла у свом основном значењу у новом амбијенту, међу речима које не припадају истом кругу појмова, њена конкретна намена као справе, ангажована за апстрактне радње може имати само стилска својства. У другом примеру помереност је у целој реченици, заправо у контексту а не директно у речи *кључ* и речима са којима се она ближе веже.

Ако се деси да оваква фигуративност иде у два смера, она се даје под посебним тачкама 1) и 2) или а) и б). Тако код речи *лоџе* „коњ који се у запрези привезује или упреже са стране . . . ради обуке или као припомоћ“, фигуративност иде у два смера: 1) хипокористичном за дете и 2) погрдном за одраслог човека у грдњи.

2. Дешава се, међутим, да фигуративно значење речи које не излази из оквира основног значења, захтева ближу одредбу у виду краће дефиниције, која у неку руку представља продужетак, допуну главне дефиниције за значење у оквиру кога се даје. Лексема *кућа* под основним значењем 1.а. „грађевински објекат, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу. . .“ у продужетку примера који су потврда за то има „блиц“ дефиницију „велика количина нечег, велики број нечег“ потврђену примерима: Био је ожењен и имао *кућу* дјече (Вул. В. БВ 1899, 105) или: Ето, постаћу отац, па може бити имаћу *кућу* дјече (Хумо 3, 31). У оба примера реч је заправо о асоцијацији на „пуну кућу деце“, али је изостављањем придева дошло до нових парадигматских односа, те је реч *кућа* попримила стилска обележја „гомилла, товар (деце)“, при чему је сама реч задржала и даље основно значење.

3. Случајеве у којима је фигуративно значење одвојено од реалног толико да захтева посебан опис, али и даље поседује више заједничких компоненти са њим — РСАНУ даје под посебном тачком (словном или бројчаном — зависно од семантичке удаљености) обично у следу иза онога значење, често и више конкретних значења, од кога се развило, или од којих се могло развити. Тако је за глагол *косити* дато основно значење 1.а. „сећи, одсечати косом или косачицом (траву и сл.)“ а б. фиг. „убијати каквим оружјем, уништавати; упропаштавати уопште“: Зелени авион. . . без журбе сипао је бомбе и *косио* митраљезом (Дед. В. 2, 178). Асоцијације по сличности у резултату радњи, од основног, „сећи траву“ до *пренесеног* „убијати људе“ омогућиле су логичку замену различитих појмова „косити косом“ и „косити митраљезом“. Међу врло позната фигуративна значења спадају она где се назив за добро познату животињу односи на човека који је обично „глуп, незграпан, ограничен“ као коњ, магарац, во и сл. Ако упоредимо реченице (1) Она је љута као *змија* и (2) Она је *змија*, видимо заправо једно основно значење речи *змија* и друго фигуративно „љута, зла, опасна женска особа“.

Фигуративна значења која захтевају посебну тачку као оквир засебне семантичке нијансе, могу код неких вишезначних рачи бити врло богата и

⁵ Скраћенице из Речника САНУ.

разvoју већ умереног значења долази до стилске релевантности или ирелевантности. То заправо значи да метафоричка или метонимијска померања (која су најчешће творачко средство за развој семантике речи) могу касније да izgube своју стилску компоненту; тада значење те речи постаје до те мере усвојено од говорника језика да се осећа равноправним у односу на основно из кога се развило. У том случају значење губи фигуративна својства и постаје неутрално. То су случајеви граматичке полисемије (нпр. *врх* именица и *врх* предлог, *крај* именица и *крај* предлог) и ситуационе полисемије (*коњ* као домаћа животиња и *коњ* као назив за разне предмете који својим изгледом, наменом и сл. подсећају на коња)³.

Нас, међутим, интересују она пренесена значења која су у датом синхронном пресеку стилски релевантна, у нашој лексикографској пракси позната под називом фигуративна. Она обавезно претпостављају главно значење од кога су потекла, са којима веза још није прекинута, где постоје компоненте заједничког. Не могу по правилу да фигурирају самостално и једнозначне их речи немају. Да бисмо тип овако представљених фигуративних значења посматрали конкретније, поћи ћемо од њиховог приказивања у великом описном *Речнику српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*. При том ћемо указати на неке сложености које се јављају приликом њихове обраде.⁴

Речник САНУ пренесена значења која су у односу на основно стилски обојена — обележава ознаком *фш*. примењујући при том неколико различитих лексикографских поступака. *Речник српскохрватској књижевној језика Матице српске* (и Матице хрватске) ради на исти начин, само због мањег броја значења знатно упрошћеније па га зато овде нећемо испоређивати. (Ова ознака *фш* односи се на структуру значења у оквиру једне речи у синхронном пресеку.) Различито се представља степен фигуративности у односу на основно значење.

1. Ако је реч или цела реченица с том речју употребљена тако да је фигуративна употреба јасна и не захтева посебно дефинисање, тј. ако се употреба није развила у посебно значење, него се метафоричко, метонимијско или које друго померање задржало у оквиру једне речи, поступак је следећи: после примера који стоји као потврда за основно (реално) значење ставља се у пројектку скраћеница *фш*. иза које следе примери са извором који показују да се основно значење употребљава не само у буквалном смислу. Многе речи долазе у овакве синтагматске односе. Познати и чести су они примери (обично засновани на метафоричком типу преноса именованја с једног предмета, појма, појаве на други) кад се конкретна реч употреби у апстрактном амбијенту, те своје основно значење учини стилски релевантним.

У РСАНУ, на пример, реч *комиас* има основно значење „справа за одређивање стране свега. . .” затим следе примери који то потврђују иза којих се дају два примера обележена као фигуративна: Осванули су у граду први. кинематографи и *комиас* се наше публике окренуо на другу страну (Крл.

³ О граматичкој полисемији и ситуационој полисемији говори Ирена Грицкат у раду *Стилске фигури у светлу језичких анализа*, НЈ књ. XVI, св. 4, стр. 218—235 који представља досад најпотпунији приступ фигуративности као језичком феномену. У раду се анализирају још неки стилистички поступци (метатакса категорија и метасмија).

⁴ Обрада ове теме пружала је могућност за дихрононо посматрање развоја фигуративних значења, поређењем, рецимо, са *Речником ЈАЗУ*, али због ограничености простора нисмо таква поређења овде показивали.

разноврсна (в. нпр. фигуративно значење речи *змија* 2 а, б, в, г или *којрена* 3 а, б, в). Реч може имати више фигуративних значења која се вежу или односе на различита конкретна значења једна исте речи, према чему се утврђује њихово место и редослед. У редоследу значења фигуративна нису никад по правилу на првом месту. Изузимамо овде случајеве где се у историјском животу речи конкретно значење изгубило а фигуративно толико развило да је постало основно, главно (нпр. реч *љуба* данас само значи „жена, супруга”, а и то је већ застарело, а некада је било фигуративно у односу на значење „љубав”).

Померена значења која су постала обична, широко распрострањена, врло позната и фреквентна у разним стилевима језика, РСАНУ даје под засебним бројем без ознаке *фиг.*. На пример, реч *кора* има прво значење „спољашњи омотач дрвета” и друго, „спољашњи тврђи део хлеба или пецива уопште” што такође није фигуративно. Има, међутим, речи које и поред своје вишезначности, ређе остварују фигуративна значења.⁶ Ради се, дакле, о речима чија је семантичка структура сложена, било да представљају особине широког спектра (придеви), сложене радње (глаголи) или различита именовања у оквиру исте основне представе (именице). У РСАНУ такве широкозначне речи које ређе остварују фигуративна значења јесу нпр. *ледатаи* (од 25 дефинисаних семантичких јединица само једна је фиг.), *ићи* (од 61 деф. зн. само је једно обележено фиг.), *језик* (од 23 деф. зн. једно је фиг.), *лак* (27 деф. зн. а ниједно није фиг.), *љуи* (28 деф. зн. а ниједно није фиг.) итд.

Представљајући на овај начин, у форми 3—4 различита поступка, фигуративни садржај речи, лексикограф у описном речнику мора заправо да размотри (1) кад је реч о недовољној семантичкој издиференцираности, (2) кад је у питању само пуко проширивање назива на друге појмове, (3) кад је у питању функционална стилска обележеност и (4) кад се само ради о простим широкопланским именовањима. Од тога како ће и колико успешно успети да идентификује поједине случајеве фигуративног склопа речи који се остварује у различитим парадигматским, синтагматским и прагматичким односима, зависиће и укупна обрада свих семантичких јединица једне вишезначне речи чије се семантичко јединство остварује у њиховој чврстој међусобној вези.

Из једног сумарног прегледа фигуративних значења насталих на принципу метафоричких померања стиче се утисак да су таква померања врло хетерогена, да не поседују опште карактеристике и прилично се индивидуално остварују. Мора се истаћи да није систематски (са језичког становишта) испитана природа метафоричких (а и метонимијских) пренесености и да је она као продуктиван модел развоја значења недовољно представљена у нашој лексиколошкој теорији.

⁶ На такве речи указује И. Грицкат у поменутом врло подстицајном чланку: „На првом месту срећемо статичну (а не динамичну, развојну) полисемију — назовимо је платосемијом (широкозначност, а не многозначност) — под коју се подводе они случајеви за које се ни историјски ни према данашњем језичком осећању не може тврдити да представљају било у ком правцу филијацију неког првобитног јединственог значења, апстраховање или померање” (стр. 224). Наводи придев *велик* који има 29 придевских дефинисаних значења а ниједно није фигуративно.

Ову појаву уочава и Д. Н. Шмељов, *нав. дело* стр. 122 где дајући пример глагола *говориши* посматра га као многоаспектну и разноплану реч.